

BIULETYN

KOŁA MIŁOŚNIKÓW DZIEJÓW GRUDZIĄDZA
KLUB „CENTRUM” SPÓŁDZIELNI MIESZKANIOWEJ

Rok XVI: 2018

Nr 24 (562)

Data odczytu: 05.09.2018 r.

Data wydania: 05.09.2018 r.

=====

1109. spotkanie

Marek Szajerka

Portal z tympanonem z dawnego Zamku Wysokiego w Grudziądzu

Elementy terakotowego tympanonu z Zamku Wysokiego są mało znanym elementem jego wyposażenia. W 2 poł. XIX w. jego walory artystyczne docenił niemiecki historyk sztuki i architektury Conrad Steinbrecht. Wg Xavero Froelicha dążył nawet do jego być może rekonstrukcji, jak to uczynił z podobnym tympanonem na Zamku Bierzgłowskim.

O działaniach C. Steinbrechta X. Froelich napisał:

Tłumaczenia z niemieckiego dokonali Janusz Hinz i Paweł Grochowski w 2002 r.

[...] *Pan radca budowlany Steinbrecht z Kwidzyna przypuszcza, że wśród elementów, które weszły w posiadanie katolickiego kościoła farnego mogły się znaleźć gotyckie zworniki z sklepienia wykonane z wapienia szwedzkiego oraz ceramiczne rzeźby lub reliefy średniowieczne, które obecnie wmurowane są w połowie wieży kościoła farnego (niestety od strony zawietrznej). Marzy on o zbadaniu ich, gdyż uważa, że mogą dostarczyć cennych informacji.*

*Zebrał już nawet pieniądze, aby te pozostałości zamku rycerskiego zdemontować z niepasującego do nich miejsca a powstałe luki zamknąć, z zachowaniem formy, odpowiednimi cegłami. Jednak możliwości uzyskania odpowiedniej zgody biskupa, wydają się być niewielkie. Mam nadzieję, że myli się on w tym względzie. [...]*¹.

W katalogu zabytków z 1974 r. do tych figur nie przywiązywano większej wagi. Informacja jest bardzo lakoniczna:

¹ X. Froelich, *Góra Zamkowa w Grudziądzu: w szczególności powstanie, wygląd i mieszkańcy byłego zamku, jego upadek i zniszczenie używając źródeł historycznych omówił Xaver Froelich, J. Hinz, P. Grochowski, [tłum.], Grudziądz 2002, wyd. 2, s. 28.*

[...] *Od zachodu na liżenach wieży wmurowane dwie rzeźby ceramiczne zapewne koniec w. XIII, wg tradycji pochodzące z zamku: 1. Matka Boska z Dzieciątkiem; 2. Postać męczyzny, być może Chrystusa; z trzeciej rzeźby, zniszczonej w 1945, zachowane nieznaczne fragmenty.* [...]².

Jak wynika z opisu, dokonujący inwentaryzacji Ryszard Brykowski i Teresa Żurkowska nie rozpoznali dokładnie postaci mężczyzny. W katalogu zabytków nie ma też zdjęć terakotowych figur. Pierwsze zdjęcia tympanonu wykonał w 1999 r. Mieczysław Kucharski, dyrektor III Liceum Ogólnokształcącego, pasjonat fotografowania. Zdjęcia autorstwa M. Kucharskiego zostały wykorzystane w 2002 r. do szaty graficznej obwoluty opublikowanych materiałów posesyjnych z II Sympozjum „Grudziądz miastem Chrystiana”³. Wówczas odkryta została figura zoomorficzna, wmurowana między postaciami Matki Boskiej z Dzieciątkiem i Chrystusem Królem. Po 2002 r., w trakcie czyszczenia lica ścian metodą piaskowania, zdjęcia figur wykonał ks. Marcin Staniszewski, wikary kościoła św. Mikołaja. W lipcu 2008 r. zdjęcia figur wykonał Wojciech Orzepowski, pracownik naukowy Uniwersytetu Przyrodniczego we Wrocławiu⁴. W. Orzepowski wykonał również zdjęcia fragmentów zapewne bordiury tympanonu na ścianie północno-wschodniej wieży kościoła św. Mikołaja. (fot. 1-5). [Podpisy do zdjęć na końcu tekstu – przyp. J.H.].

² T. Chrzanowski, M. Kornecki [red.], *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*, T. XI, województwo bydgoskie, z. 7, powiat grudziądzki, Warszawa 1974, s. 10.

³ K. Zielińska-Melkowska [red.], *Grudziądz miastem Chrystiana. Materiały posesyjne z II Sympozjum „Grudziądz miastem Chrystiana” 4.12.1998*, Grudziądz 2002.

⁴ Kolekcja zdjęć W. Orzepowskiego na płycie CD znajduje się w zbiorach Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi w Grudziądzu.

W 2009 r. informacje o figurach terakotowych podałem w Biuletynie Koła Miłośników Dziejów Grudziądza⁵.

W pracy zbiorowej pod red. Marcina Wiewióry, z 2012 r., nie ma informacji o tych figurach⁶. Jest tylko odnotowany niekompletny portal z piaskowca⁷.

W 2012 r. wspomniane figury terakotowe opracowała w artykule, opublikowanym w Roczniku Grudziądzkim, Teresa Tylicka⁸. Badaczka ta w obszernych przypisach podaje historię historiografii do tego zagadnienia, przypisy 56-57⁹.

O figurach terakotowych napisała:

[...] Z architektonicznego wystroju grudziądzkiej kaplicy zamkowej przetrwało do dziś zaledwie kilka niewielkich relikwów. Przypuszczalnie z portalu kaplicy pochodzą dwie małe, figuralne rzeźby z terakoty, niegdyś glazurowane, mające około 60 cm wysokości. Jedna z nich przedstawia mężczyznę w koronie i z buławą królewską, a zatem króla (Chrystusa?), druga zaś niewiastę w czepcu i niegdyś koronie (Maria?). Ceramiczna, zoomorficzna płaskorzeźba (hybryda) oraz dwa wapienne zworniki, które zdobiły zapewne sklepienie kaplicy – wszystkie datowane na około 1300 r. – są obecnie wmontowane w zachodnią ścianę wieży kościoła farnego św. Mikołaja w Grudziądzu. Przyjmuje się, że w krypcie kaplicy zamkowej chowano komturów i znaczniej-

⁵ M. Szajerka, *Średniowieczne figury terakotowe i inne wtórne detale architektoniczne na ścianach wieży kościoła św. Mikołaja*, w: Biuletyn Koła Miłośników Dziejów Grudziądza, R. IX (2009), nr 21 (213).

⁶ M. Wiewióra [red.], *Zamek w Grudziądzu w świetle badań archeologiczno-architektonicznych. Studia i Materiały*, Toruń 2012, ss. 410. Dalej: M. Wiewióra [red.], *Zamek w Grudziądzu* [...].

⁷ Ibidem, s. 267-271.

⁸ T. Tylicka, *Architektura komturego zamku krzyżackiego w Grudziądzu oraz wyposażenie kaplicy w świetle źródeł ikonograficznych i pisanych*, w: Rocznik Grudziądzki, T. XX, 2012, s. 90-91.

⁹ Ibidem, s.91.

szych dostojników krzyżackich. Niektóre granitowe lub marmurowe detale z wyposażenia zamku wykorzystano XIX stuleciu przy zagospodarowaniu wzgórza zamkowego dla celów rekreacyjnych; jeszcze w latach osiemdziesiątych XX w. można było napotkać ich relikty wyeksponowane wśród ruin zamku. [...] ¹⁰.

W 2016 r. figury te, jako późnoromańskie zakwalifikował Stefan Niedźwieński ¹¹.

Z tympanonem koresponduje portal z piaskowca. Obecnie leży on na trawie w lapidarium, po stronie północnej, między wieżą widokową Klimek a średniowiecznym rynsztokiem. Elementy tego portalu są bardzo cenne dla Grudziądza. Nie ma tu drugiego takiego.

Obwody zewnętrzne tych bloków mają ok. 1,4 m a wewnętrzne mają ok. 1,1 m. W przekroju mają kształt zbliżony do prostokąta o wymiarach 0,38 m x 0,35 m. Są one lekko profilowane. Obecnie rozłożone na trawie mają szerokość ok. 6,5 m. Portal w murze mógł mieć prześwit w granicach ok. 3,5-4 m. Cięciwa granitowego klucza, niekoniecznie od tego portalu, ma długość ok. 0,5 m.

Po rozbiórce zamku został on pozostawiony na Górze Zamkowej. Zapewne w latach 1865-1875 był wykorzystany jako krawężnik klombu, zdobiegłego obelisk z 1865 r., upamiętniający walki z Francuzami, z lat 1813-1815 ¹² (fot. 6). Obelisk został zniszczony ok. 1920 r., natomiast klomb przetrwał

do
maja
2009 r.
Wów-
czas

został on rozebrany, w związku z przygotowaniem terenu do badań archeologicznych. Pomyłkowo elementy średniowiecznego portalu zostały wyrzucone na tymczasowe gruzowisko po stronie północnej Góry Zamkowej

¹⁰ J. Tylicka, op. cit., s. 91-92.

¹¹ S. Niedźwieński, *Rejestr sztuki romańskiej w Polsce. Romański Grudziądz*, w: Biuletyn Koła Miłośników Dziejów Grudziądza, Rok XIV (2016), nr 37 (492), data odczytu: 07.12.2016, data wydania 07.12.2016.

Przewodniki tego Autora w Internecie:

<http://grudziadz.m.romanizm.pl/>

<http://grudziadz.r.romanizm.pl/>

¹² Zob. K. Szymański, *Dzieje zamku grudziądzkiego*, w: Rocznik Grudziądzki, [T. 1] 1960, s. 95.

(**fot. 7**). Po mojej interwencji u prowadzącego badania terenowe dr. hab. Marcina Wiewióry, elementy portalu zostały ponownie przeniesione na Górę Zamkową i ułożone po stronie południowej zachowanej podstawy średniowiecznej wieży Klimek. W takim stanie przetrwały te elementy do 2014 r., (**fot. 8**). Po zbudowaniu wieży widokowej Klimek w 2015 r., elementy zachowanego portalu przeniesiono na stronę północną, gdzie urządzono lapidarium.

W 2012 r. zachowane elementy portalu zinwentaryzował Maciej Majewski¹³. M. Majewski podał następujący opis portalu:

[...] *Kamienne detale architektoniczne*

Poza pozostałościami ceramicznych materiałów budowlanych znaleziono również sześć kamiennych elementów detalu architektonicznego [przyj. 127. Elementy te zostały wykorzystane jako krawężniki alejek wykonanych w latach 70. XX w. i w tej formie przetrwały do czasu rozpoczęcia badań w 2009 roku.] (ryc. 225).

Wśród nich znalazły się cztery fragmenty stanowiące część łuku bramnego, wykonane z drobnodziarnistego piaskowca (ryc. 225:1, 3, ryc. 226:1). Kolejny element to zwornik wykonany z różowego granitu (ryc. 225:2), który również mógł pochodzić z łuku bramy njazdowej. Jego przekrój nieco różni się od wcześniej opisanych elementów, co może budzić pewne wątpliwości, jednak warto zauważyć, że z innych obiektów obronnych, na przykład Zamku bierzgłowskiego pochodzi zwornik o wysokości innej niż pozostałe części łuku.

Ostatni z elementów to profilowany fragment ościeża z prostokątnym otworem (wpustem na sztabę?), wykonany również z granitu różowego (ryc. 225:4,5). Mógł on pochodzić z dolnej części ościeża bramnego. [...] Uzyskany w czasie badań materiał nie pozwala na pełną rekonstrukcję detali architektonicznych z zamku krzyżackiego, przede wszystkim dla tego, że jest on porożbiorkowy. Jedynie w przypadku pozostałości łuku bramnego można podjąć taką próbę, bowiem detal o podobnym układzie zachował się chociażby na Zamku Bierzgłowskim (ryc.

¹³Zob. M. Wiewióra, *Zamek w Grudziądzu* [...], op. cit., s. 267-271.

226:2), mimo iż liczba kamieni jest nieco inna i różnią się one rozmiarami. [...] ¹⁴.

M. Majewski nie podał dokładnych wymiarów poszczególnych elementów, tylko rysunki ze skalą, do indywidualnego obliczenia rozmiarów elementów ¹⁵. Wg jego rysunku prześwit wewnętrzny bramy mógł wynosić ok. 3,18 m.

W swoim opracowaniu M. Majewski szukał analogii do portalu na Zamku Bierzgłowskim. Wizualnie są one faktycznie podobne, (fot. 9). Różni je jednak materiał. Portal z Grudziądza wykonany jest z piaskowca, natomiast w Bierzgłowie z granitu. Jest on również częściową rekonstrukcją, zaprojektowaną przez Conrada Steinbrechta (2 poł XIX w. – początek XX w.) ¹⁶. Niekoniecznie też ościeże dolne musiało być wykonane z sześciaków. Mogły to być równie dobrze cylindryczne kolumny, jak w licznych romańskich portalach, z portalem dwudzielnym. Najbliż-

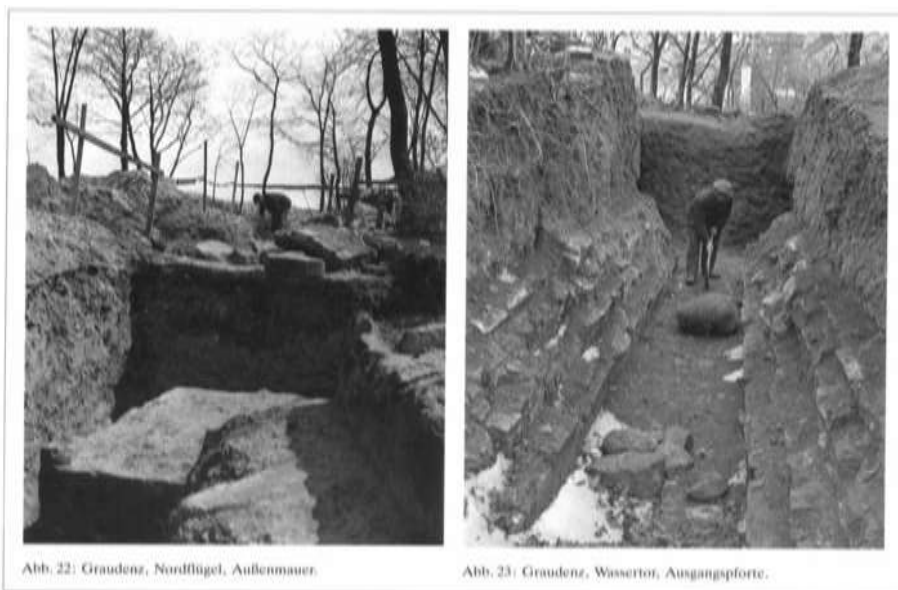

Abb. 22: Graudenz, Nordflügel, Außenmauer.

Abb. 23: Graudenz, Wassertor, Ausgangspforte.

szym przykładem jest późnoromańska kruchta z wapienia przy katedrze gotyckiej w Kwidzynie.

Przypuszczalnie piąty element tego portalu odkopał po zachodniej stronie, przy wejściu na schody Hans Jacobi, w latach

1941-1942, (fot. 10-11). Schody zostały odkopane w 2014 r. przez archeologów bydgoskich Annę i Andrzeja Retkowskich. H. Jacobi przypuszczał, że jest to wejście do głębokiej piwnicy. Przy porównaniu do widocznych na zdjęciu cegieł sklepienia ten element miał ok. 0,5-0,6 m szerokości oraz ok. 0,2 m grubości.

Ten artykuł tylko zaakcentował wagę zagadnienia, jakim jest portal, być może z Bramy Kamiennej, po południowo-zachodniej stronie skrzydła południowego. Może w przyszłości, po zakończeniu badań archeologicznych po stronie południowo-zachodniej zostanie

¹⁴ M. Wiewióra, *Zamek w Grudziądzu* [...], op. cit., s. 267-271.

¹⁵ Ibidem, s. 270-271.

¹⁶ Zob. M. Haftka, *Zamki krzyżackie w Polsce. Szkice z dziejów*, Malbork – Płock 1999, s. 42.

on zrekonstruowany, (fot. 12).

Kończąc, nie można wykluczyć, że portal na Zamku Wysokim, z postacią Chrystusa Króla, wiąże się z nazwą Christburga, dla tej części Grudziądza w 1 poł. XIII w., o czym był przekonany Xaver Froelich w 1868 r. Dopiero w 2 poł. XIII w. tę nazwę przejął Dzierzgoń. Jeśli w promieniu ok. 50 km od Grudziądza były miasta nazwane przez Krzyżaków: Kwidzyn (Marienwerder), Malbork (Marienburg), Pokrzywno (Engelsburg), to dlaczego patronem Grudziądza nie mógł być sam Chrystus? Przykładowo Kluczborg na Śląsku, nie mający nic wspólnego z Krzyżakami też nazywał się Cruceburch w 1252 r.¹⁷, czyli grodu krzyżowców.

Fotografie

1. Chrystus Król. Ściana zachodnia wieży kościoła św. Mikołaja. Fot. W. Orzepowski, lipiec 2008 r.
2. Matka Boska z Dzieciątkiem. Ściana zachodnia wieży kościoła św. Mikołaja. Fot. W. Orzepowski, lipiec 2008 r.
3. Figura zoomorficzna. Ściana zachodnia wieży kościoła św. Mikołaja. Fot. W. Orzepowski, lipiec 2008 r.
4. Trzy figury zoomorficzne. Ściana północnowschodnia kościoła św. Mikołaja. Fot. W. Orzepowski. Lipiec 2008 r.
5. Jedna figura zoomorficzna. Fot. W. Orzepowski. Lipiec 2008 r.
6. Widokówka. Góra Zamkowa przed 1920 r.
7. Element portalu z piaskowca na tymczasowym wysypisku po stronie północnej Góry Zamkowej. Stan z 27.08.2009 r. fot. M. Szajerka.
8. Portal z piaskowca ponownie na Górze Zamkowej, stan po wrześniu 2009 do 2013 r. Fot. M. Szajerka.
9. Portal na Zamku Bierzgłowskim. Stan w 2010 r. Fot. M. Szajerka.
10. Wejście na schody, prowadzące do dziedzińca a w g H. Jacobiego do głębokiej piwnicy, której nie odkopywał. Widoczny prawdopodobnie fragment portalu z piaskowca. Stan z ok. 1941 r. Fot. arch. H. Jacobi.
11. prawdopodobnie fragment portalu z piaskowca. Stan z ok. 1941 r. Kadr z fotografii H. Jacobiego
12. Portal z piaskowca w lapidarium na Górze Zamkowej. Stan w maju 2018 r. Fot. M. Szajerka.

W okienku Brama na przedzamcze południowe Zamku Wysokiego. Stan w maju 2018 r. Fot. M. Szajerka

¹⁷ St. Rospond, *Słownik Etymologiczny Miast i Gmin PRL*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1984, hasło: **Kluczbork**, s. 144.

Notatki

(L.B.S.)

Redakcja: Tadeusz Rauchfleisch, Janusz Hinz. Logo KMDG wykonał Grzegorz H. Rygielski.